

УДК 343. 13

Г. І. ГЛОБЕНКО,

*кандидат юридичних наук,
заступник начальника кафедри кримінального процесу
навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів слідства та дізнання
Харківського національного університету внутрішніх справ*

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ
ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ГРОМАДЯНИНОВІ
НЕЗАКОННИМИ ДІЯМИ ОРГАНІВ ДІЗНАННЯ,
ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА, ПРОКУРАТУРИ І СУДУ**

Розглянуто деякі аспекти інституту відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями органів розслідування, суду. Подано рекомендації щодо вдосконалення кримінально-процесуального законодавства.

**ГЛОБЕНКО Г. И. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ О СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ
ИНСТИТУТА ВОЗМЕЩЕНИЯ ВРЕДА, ПРИЧИНЕННЫХ ГРАЖДАНИНУ
НЕЗАКОННЫМИ ДЕЙСТВИЯМИ ОРГАНОВ ДОЗНАНИЯ, ДОСУДЕБНОГО
СЛЕДСТВИЯ, ПРОКУРАТУРЫ И СУДА**

Рассмотрены некоторые аспекты института возмещения вреда, причиненного незаконными действиями органов расследования суда. Даны рекомендации по усовершенствованию уголовно-процессуального законодательства.

**GLOBENKO G. SOME PROBLEMS ON FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE
INSTITUTION OF TRESPASS CAUSED BY UNLAWFUL ACTIONS OF INQUIRY,
PRE-TRIAL INVESTIGATION, PROSECUTION AND COURT AGENCIES**

Some aspects of the institution of trespass caused by illegal actions of investigation and court agencies are considered. Recommendations on improving criminal procedural legislation are made.

В Україні набувають актуальності питання щодо недопущення порушень конституційних прав і свобод громадян тими державними орга-

нами, які покликані здійснювати їх захист. На жаль, судова та слідча діяльність не застрахована від помилок. Специфіка правозастосовчої

діяльності, особливо у сфері діяльності правоохоронних органів та суду, полягає ще і в тому, що дії відповідного органу чи посадової особи на момент їх учинення можуть формально відповідати всім вимогам закону, але у підсумку виявитися незаконними. Тому І. С. Касумов цілком слушно відзначає, що такі помилки потрібно звести до мінімуму, а якщо у конкретному випадку помилка допущена – розглядати її як надзвичайну подію, публічно її визнати та застосувати всі засоби для реабілітації невинного [1, с. 4]. Захист прав громадян належить до безпосередніх завдань кримінального судочинства і припускає не лише скасування незаконних рішень, а також усунення будь-яких їх негативних наслідків. Дане питання також не залишилося поза увагою у міжнародних інституцій. Так, ст. 13 «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» 1950 р. передбачено, що кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [2].

Окремі питання щодо становлення та розвитку інституту відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, досліджувалися в роботах Ф. Н. Багаутдінова, Б. Т. Безлепкіна, З. З. Зінатуліна, В. М. Савицького, Т. Т. Таджиева, Н. Я. Шилов, М. Є. Шумила та інших вчених. Незважаючи на це, деякі його аспекти залишаються не вирішеними і на теперішній час. Таким чином, розгляд вищевказаних питань і буде метою цього дослідження.

Дійсно, особливим випадком відповідальності за шкоду заподіяну державними органами, є відповідальність органів дізнання, досудового розслідування, прокуратури і суду. У юридичній літературі питання щодо галузевої природи даних правовідносин залишається дискусійним. Однак більшість науковців (Б. Т. Безлепкін [3, с. 123–134], Л. Б. Бойцова [4, с. 29–30], Д. В. Татянін [5, с. 45] тощо) небезпідставно вважають їх комплексними. При цьому пропонуються різні шляхи реформування даного інституту. У зв'язку з цим, заслуговує на увагу пропозиція С. В. Наріжного щодо доповнення Кримінально-процесуального кодексу главою із загальними умовами відшкодування шкоди громадянину та його реабілітації [6, с. 42]. Вирішення цього питання таким чином полег-

шить реабілітованим громадянам практичну реалізацію своїх прав і сприятиме оптимізації кримінального процесу та скороченню строків розгляду справ даної категорії.

Слід зазначити, що даний інститут розвивався непослідовно. Так, положення про стягнення за беззаконне обвинувачення з посадової особи на користь скривдженого передбачалося ще в законодавстві Російській імперії до 60-х років XIX ст., до складу якої входила й Україна, та було співмірним завданям безчестя і збиткам (ст. 490 Звід законів Російської імперії) [7]. Подальшого розвитку вказаний інститут набув після Судової реформи 1864 року. Так, відповідно до статей 780–784 Статуту кримінального судочинства (далі – СКС) [8] виправданому судом дозволялось просити винагороду за шкоду і збитки, заподіяні йому безпідставним залученням до суду. Винагорода могла бути стягнена з посадових осіб, у тому числі з судового слідчого і прокурора. Домогтися цього можна було, довівши, що вони діяли несумлінно чи зловжили даною їм владою. У свою чергу, можливість залучення до майнової відповідальності суддів СКС не передбачалося.

Тривалий час у вітчизняній юриспруденції панувала думка про те, що держава не повинна нести відповідальність за діяльність державних органів та посадових осіб, у тому числі й у сфері кримінального судочинства. В українському законодавстві початкового радянського періоду, а саме в Кримінально-процесуальному кодексі (далі – КПК) УРСР 1922 р. та 1927 р. і навіть у початковій редакції КПК 1960 року це питання не врегульовувалося. Прийняті 8 грудня 1961 р. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (ч. 2 ст. 89) [9] містили загальну декларацію про те, що шкода, заподіяна незаконними діями посадових осіб державних органів, повинна цілком відшкодовуватися за рахунок держави, але конкретного правового механізму такого відшкодування не передбачали. Для підготовки, узгодження та прийняття нормативних актів про цей механізм пройшли десятиріччя. Лише після прийняття Конституції СРСР 1977 р., радянське законодавство вперше визнало принцип відповідальності держави за збитки, заподіяні громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду. Так, з'явилися важливі в теоретичному і практичному аспектах нормативні акти, що усунули прогалини існуючого правового регулювання – наказ Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня

1981 р. «Про відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків», яким було затверджено Положення «Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» (далі – Положення) [10]. У вказаному Положенні містилась принципова нова норма, відповідно до якої відповідальність за збитки, заподіяні громадянину незаконними діями правоохоронних органів та суду, покладалась на державу. 2 березня 1982 р. було видано Інструкцію про застосування зазначеного Положення [11].

Звертає на себе увагу те, що в юридичній літературі окремі автори все ж таки висловлювали пропозицію про доцільність відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди особам, які були незаконно притягнуті до кримінальної відповідальності, за рахунок слідчого, прокурора або судді, у провадженні яких знаходилась кримінальна справа [12, с. 21–24]. Такі пропозиції, на наш погляд, не можна вважати обґрунтованими. У зв'язку з цим слід підтримати протилежну точку зору про те, що достатніх підстав для введення подібної норми закону немає, оскільки відправлення правосуддя, здійснення розслідування забезпечується всією діяльністю держави, адже і вирок виноситься від імені держави. Тому збитки від судових і слідчих помилок повинна відшкодувати держава, з державних фондів. Це в інтересах реабілітованих, бо стягнення збитку з конкретних посадових осіб може затягтися на тривалий час, а держава має більше можливостей для забезпечення якнайшвидшої компенсації [13, с. 220]. Однак дане питання не втратило актуальності і після проголошення Україною незалежності. Так, у ст. 56 Конституції України закріплено право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Незважаючи на це, відповідно до ст. 32 Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік» від 17 лютого 2000 р. [14] та ст. 25 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» від 7 грудня 2001 р. [15] за рахунок коштів на утримання судів, Генеральної прокуратури

України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України здійснювалося відшкодування шкоди, завданої громадянам незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. Через це відшкодування шкоди здійснювалося за остаточним принципом або взагалі не здійснювалося. Відповідь на дане питання містить рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 2001 р. № 12-рп/2001 [16], згідно з яким положення вищевказаних законів визнані неконституційними. Підводячи підсумок одного з аспектів досліджуваного інституту, слід погодитися з Б. Т. Безлепкіним, який наголосив, що найважливішою особливістю правового інституту, про який ведеться мова, є суб'єктний склад правовідносин, що виникають на його основі. Шкода, заподіяна невинному громадянину внаслідок його кримінального переслідування, відшкодовується не посадовою особою (дізнавачем, слідчим, прокурором, суддею), у причинному зв'язку з діями яких ця шкода утворилася, і не органами держави, на службі у яких названі посадові особи перебувають, а державою, причому незалежно від провини посадових осіб і незалежно від того, у якій ланці правоохоронної системи відбувся збій та на якому етапі руху кримінальної справи допущена помилка, хто і якою мірою причетний до цієї помилки чи зловживання, що потягнуло кримінальне переслідування невинного і пов'язану з цим шкоду. У такій юридичній конструкції закладений філософський, політичний і моральний зміст. Свою долю у сфері забезпечення правопорядку і відправлення правосуддя громадянин довіряє не Н-ському відділу внутрішніх справ, Н-ській прокуратурі і не Н-ському суду, а державі, якій належить прерогатива (виключне право) кримінального переслідування. Тому відновлювально-компенсаційні правовідносини, що виникають із заподіяння шкоди кримінальним переслідуванням невинного, мають суб'єктний склад «держава–громадянин» [17, с. 179–180].

У разі закриття кримінальної справи за відсутністю події злочину, відсутністю у діянні складу злочину або недоведеності участі особи у вчиненні злочину органи розслідування зобов'язані роз'яснити громадянину порядок поновлення його порушених прав і відшкодування шкоди (ст. 53¹ КПК України). Доречно зазначити, що кримінально-процесуальне законодавство у своїх нормах не вказує на процесуальне відображення у матеріалах кримінальної

справи факту роз'яснення реабілітованій особі порядку поновлення порушених прав. На жаль, будь-які конкретні вказівки з цього питання відсутні і в проектах КПК України. Подібний підхід існує у кримінально-процесуальному законодавстві деяких європейських країн, наприклад Франції (ст. 626) [18]. У зв'язку з цим не викликає сумніву важливість належного оформлення слідчим процесуального документа, який породжує право на відшкодування завданих реабілітованій особі збитків. Вважаємо, що найбільш доцільно це робити в постанові про закриття кримінальної справи. Дану постанову, на думку Ф. Н. Багаутдінова, за своєю юридичною значущістю можна порівняти з виправдувальним вироком, оскільки надалі саме ця постанова буде фігурувати під час розгляду вимоги про відшкодування збитків, на неї будуть посилатися, на цій постанові будуть ґрунтуватися всі інші рішення та документи [13, с. 221].

Підстави і порядок компенсації громадянину заподіяної шкоди визначається Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. [19]. Порядок застосування зазначеного закону передбачений Положенням про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», затверджений наказом Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури та Міністерства фінансів України від

4 березня 1996 р. № 6/5/3/41. Якщо вказані відомості про громадянина були опубліковані в пресі, то на вимогу цього громадянина чи органу дізнання, слідчого, прокурора або суду протягом одного місяця редакції роблять повідомлення про рішення, що реабілітує особу. У свою чергу відповідно до ст. 37 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. [20] редакція повинна опублікувати спростування раніше поширених відомостей, які не відповідають дійсності або принижують честь та гідність громадянина. Детальний аналіз зазначеної нормативної бази дозволяє зробити висновок про те, що процедура відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів розслідування і суду, має багато недоліків, зокрема те, що здійснювати розрахунок заподіяної кримінальним переслідуванням шкоди покладено на посадову особу того органу, який проводив слідчі дії чи розглядав справу. Об'єктивну оцінку досліджуваного інституту також ускладнює відсутність статистичних даних про практику його застосування.

Отже, можна дійти висновку, що в чинному законодавстві існують окремі прогалини теоретичного та практичного характеру, пов'язані з реалізацією інституту відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. Таким чином, даний інститут з метою вдосконалення його законодавчої регламентації та практики застосування потребує подальшого дослідження.

Література

1. Касумов И. С. Последствия реабилитации по советскому праву / И. С. Касумов. – Баку : Элм, 1991. – 174 с.
2. Права человека и судопроизводство : сб. междунар. док. – М., 2001. – 347 с.
3. Безлепкин Б.Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебными органами / Б.Т. Безлепкин – М. : Акад. МВД СССР, 1979. – 202 с.
4. Бойцова Л. В. Ответственность государства за ущерб, причиненный гражданам в сфере правосудия: генезис, сущность, тенденции развития : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 / Л. В. Бойцова. – М., 1995. – 44 с.
5. Татянин Д. В. Реабилитация в уголовном процессе России (понятие, виды, основания) / Д. В. Татянин. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 214 с.
6. Нарижный С. В. Компенсация морального вреда пострадавшим от судебного-следственных ошибок / С. В. Нарижный // Российская юстиция. – 1997. – № 10. – С. 41–43.
7. Свод законов Российской империи. Т. 15: Законы уголовные : [в 2 кн.]. – СПб. : Тип. 11 отд. собст. Его Императ. Величества Канцелярии, 1857.
8. Устав уголовного судопроизводства. Систематический комментарий. Вып. III / [при участии: А. О. Кони, В. К. Случевского и др. ; под общ. ред. М. Н. Гернета]. – М. : Изд-во М. М. Зива, Т-во Типографии А. И. Мамонтова, 1914.
9. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. – М. : Юрид. лит., 1987. – 511 с.
10. О возмещении ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями государственных и общественных организаций, а также должностных лиц при исполнении ими служебных обязанностей : указ Президиума Верховного Совета СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1981. – № 21. – Ст. 741.
11. Инструкция по применению Положения о порядке возмещения вреда, причиненного гражданину

незаконними действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда от 2 марта 1982 г. // БНА. – 1984. – № 3. – Ст. 3.

12. Стависский П. Р. Проблемы возмещения ущерба, причиненного гражданам государственными и общественными организациями / П. Р. Стависский, А. С. Васильев, Г. Е. Петухов // Советское государство и право. – 1988. – № 8. – С. 21–24.

13. Багаутдинов Ф. Н. Обеспечение имущественных прав личности при расследовании преступлений / Ф. Н. Багаутдинов. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 280 с.

14. Про Державний бюджет України на 2000 рік : закон України від 17 лют. 2000 р. № 1458-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 14–16. – Ст. 121.

15. Про Державний бюджет України на 2001 рік : закон України від 7 груд. 2000 р. № 2120-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 2–3. – Ст. 10.

16. Рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 2001 р. № 12-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 41. – Ст. 1863.

17. Безлепкин Б. Т. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации (постатейный) / Б. Т. Безлепкин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби, 2003. – 776 с.

18. Уголовно-процессуальный кодекс Франции 1958 года : по состоянию на 1 янв. 1966 г. – М. : Прогресс, 1967. – 142 с.

19. Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду : закон України від 1 груд. 1994 р. № 267/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 5.

20. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : закон України від 16 листоп. 1992 р. № 2782-XII // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 1. – Ст. 1.

Надійшла до редколегії 19.07.2010